

⁴³ *Бажан О.Г.* XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали круглого столу. – К., 2006. – С.114.

The article is devoted to the estimation of soviet Ukraine post-war government by population. There were positive and negative attitude to the state policy. Though economic position was difficult the political mark of soviet government was high.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.Папакін *

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ (РОЗДУМИ АРХІВОЗНАВЦЯ)

У статті розглядаються сучасні суспільні виклики у царині використання історичних джерел в археографічних публікаціях, наголошується на необхідності з метою відповіді на них розробити нові правила публікації історичних пам'яток, містяться пропозиції стосовно змісту і характеру згаданого офіційного документа, який повинен пройти затвердження президією НАНУ і бути рекомендованим усім академічним установам.

Публікація історичних джерел здавна є невід'ємною частиною історичного наукового процесу, адже саме за рахунок таких публікацій створюється його могутнє підґрунтя. Спираючись на оприлюднені джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної об'єктивної картини минулого. Тому легко пояснити потяг значного числа науковців до публікації окремих історичних та історіографічних пам'яток, тематичних збірників документів. Серед видавців і упорядників документальних збірок можна назвати, крім спеціалізованого Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, який, зі зрозумілих причин, дає основну частку археографічної продукції в Україні, такі академічні установи: Інститут історії України, Інститут політології та етносоціальних досліджень ім. І.Ф.Кураса, Інститут держави і права ім. В.М.Жорецького, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Інститут української мови, Інститут європейських досліджень, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника та ін.¹ Таким чином, без перебільшення можна стверджувати, що підготовкою публікацій історичних пам'яток займаються практично всі академічні інститути гуманітарного профілю: історичного, політологічного, юридичного, літературознавчого, мовознавчого тощо. У кожного з них свій підхід до історичних джерел, свої критерії відбору їх до друку і передавання тексту. Іноді вони не збігаються: адже те, що надзвичайно важливо для дослідника мови, є дру-

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті, провід. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

горядним для історика чи правознавця. Прикладом може слугувати публікація творчої спадщини М.П.Василенка, здійснена фахівцями-юристами: до історичної частини видання увійшли численні статті вченого до тогочасних енциклопедичних словників, що зі зрозумілих причин носять здебільшого не дослідницький, а довідковий характер. Натомість туди не потрапили ґрунтовні джерелознавчі студії М.П.Василенка, зокрема, його публікації матеріалів генеральних слідств про маєтності Гадяцького, Київського, Ніжинського, Чернігівського полків 1729–1730 рр.² Мабуть, вони не видалися упорядникам гідними для включення у публікацію сукупної творчої спадщини вченого.

Очевидним фактом сьогодні є увага не тільки професійних істориків до питань введення таких джерел до суспільного обігу. Широка громадськість також демонструє прагнення торкнутися до джерел, причому не в професійно інтерпретованому (цитованому, розтлумаченому), а первісному їх вигляді. Упродовж останніх двох десятиліть численні університетські та інші навчальні й науково-дослідні центри, громадські організації, фонди різноманітного гуманітарного спрямування повсюдно й енергійно займаються оприлюдненням писемних джерел і пам'яток у різних формах, постійно нарощуючи сукупний археографічний продукт. Можна стверджувати, що кількість виданих за цей час збірників документів та інших публікацій пам'яток співмірна із загальним числом таких публікацій, здійснених упродовж усього ХХ ст. Усе це породило таке явище, як аматорські чи напіваматорські видання джерел, які іноді здатні навіть спотворити справжній зміст пам'ятки, або ж не розкрити його всебічно. Як правило, у таких випадках питання критики історичних джерел як основної частини підготовки публікації просто не виникають, адже публікатори-аматори навіть не підозрюють про необхідність зважувати на автентичність джерела, перевіряти достовірність відтвореної ним інформації. У науковців-археографів за сучасних умов практично відсутні можливості у будь-який спосіб контролювати, чи бодай впливати на всі публікації історичних джерел, що здійснюються науковими осередками, закладами, окремими установами або ж ентузіастами-аматорами.

Прикладом такого стихійного едиційного процесу може служити публікація славнозвісної Бендерської конституції 1710 р. («Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького війська...», Конституція Пилипа Орлика). Як відомо, до нас вона дійшла у двох копіях: латиною та староукраїнською, що не є повністю автентичними, але й не містять суттєвих розбіжностей. Зберігаються вони відповідно у Національному архіві Швеції та Російському державному архіві давніх актів. Перша публікація з латинського варіанту була здійснена 1847 р. у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских»³; українська версія була опублікована там само 1859 р. За часів незалежності переклад конституції сучасною українською мовою був кілька разів оприлюднений у журнальній періодиці (популярній та науковій) та на різних веб-сайтах (від офіційного сайту Верховної Ради України, Конституційного суду до інформаційних сайтів); існує й окреме його видання⁴. Але дійсно академічної публікації паралельних текстів латиною та староукраїнською, із науковими коментарями та критичним порівняльним аналізом поки немає, хоча підґрунтя для здійснення такого видавничого проекту створено після передання в Україну шведською стороною якісної електронної копії першої української конституції.

Реальним чинником сучасного політичного життя є також боротьба навколо трактування тих або інших подій історії України й сусідніх держав, що дуже загострилася останнім часом навіть на міжнародному рівні. В основі своєї вона є наслідком опублікування/неопублікування історичних джерел певної дражливої тематики, тому можна навіть говорити про певний «археографічний двобій» між Україною та її північно-східним сусідом, в якому активно використовуються збірники документів, насамперед із проблем українського визвольного руху 1930–

1940-х рр. та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Про це свідчить активне залучення до оприлюднення архівних документів таких державних органів, засадниче далеких від публікації пам'яток, як Міністерство закордонних справ Російської Федерації, Федеральна служба безпеки Росії. Так, оприлюднені на веб-сайті МЗС Російської Федерації архівні документи Федеральної служби безпеки Росії та Державного архіву Російської Федерації про боротьбу з українським національним рухом під час Другої світової війни та в перші роки по ній, на погляд російських можновладців, мають переконувати у «колабораціонізмі» ОУН та УПА⁵. Російська сторона так само вважає своє видання документів, присвячене голоду 1930-х рр. у СРСР і виставлене на тому ж сайті МЗС РФ, переконливим аргументом у спростуванні геноцидного щодо українського народу характеру дій офіційного Кремля упродовж 1932–1933 рр.⁶

Не залишаються осторонь цього процесу наші вітчизняні інституції: Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України та ін., що розміщують на своїх сайтах електронні копії та переліки архівних документів. Варто підкреслити, що Служба безпеки України (її галузевий Державний архів, зокрема) уже посіла помітне місце серед публікаторів архівних документів завдяки значному археографічному доробку останніх років: спільній українсько-польській видавничій серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. (невідомі документи з архівів спеціальних служб)», що триває (уже видано 7 томів), численним збірникам документів про Голодомор 1932–1933 рр.⁷, період нацистської окупації⁸, видатних діячів України⁹, репресії стосовно Української повстанчої армії та її командира у 1940–1950-х рр.¹⁰, національних меншин¹¹, української церкви¹² тощо.

Іншим суспільним викликом у цій царині є без перебільшення революційні процеси у підходах до публікації джерел, що створюються завдяки новітнім інформаційним технологіям. Вони надають можливості здійснення електронних публікацій (на дисках та інших носіях), розміщення у всесвітній мережі Інтернет не лише інформації про джерела, їх вмісту, але й цифрові копії самих джерел практично будь-якого формату: від загального вигляду оригіналу до найдокладнішого відтворення кожного рядка оригіналу, його матеріалу, носія інформації тощо. За свідченням науковців, кількість оприлюднених в Інтернеті пам'яток сягає вже кількох десятків мільйонів одиниць¹³. Навіть існує технічна можливість розміщення віртуального об'ємного зображення кожної пам'ятки. Не зайвим буде підкреслити, що все це заскочило істориків та археографів зненацька, вони виявилися ані в науковому, ані в методологічному аспектах не готовими до таких процесів.

Проте не тільки суспільні виклики відбиваються на загальному станові едиційної роботи в Україні, який важко визнати задовільним. Змушені констатувати і те, що більшість збірників документів та інші публікації історичних пам'яток, здійснені установами НАН України упродовж останніх 20 років, є публікаціями переважно науково-популярного, або змішаного (еклектичного) типу, усталеного ще за радянських часів із метою обґрунтування втручання у текст джерела. Повноцінними академічними документальними виданнями серед них можна вважати лише незначну кількість, причому всі вони є публікаціями пам'яток XV–XVIII ст., тобто доби середньовіччя та ранньомодерної епохи¹⁴. Зрозуміло, що така популяризація, з одного боку, полегшує сприйняття змісту історичних джерел широкою громадськістю й опрацювання документів самим упорядником; проте з іншого – істотним чином знижує наукову вагу і вартість видання саме як публікації первинного джерела. Адже оприлюднення історичної пам'ятки – це наукова і суспільна подія, що здійснюється, по суті, лише один раз, і тому рівною мірою має задовольнити всіх – від пересічного читача до вузького спеціаліста.

Не можна не зважувати і на загальний стан наукової думки щодо використання історичних пам'яток у публікаціях, який в Україні, безперечно, відстає від

світової, насамперед, від дуже близької до нас за археографічною традицією Росії. Обмірковуючи нові вимоги про оприлюднення ретроспективної документної інформації, нещодавно відомий російський археограф, член-кореспондент РАН В.П.Козлов запропонував здійснити низку реформ у цій царині, зокрема, осучаснити основний понятійний апарат науки. На його думку, потрібно замінити її усталені терміни: науково-довідковий апарат та археографічне оформлення – на «конвой», пошукові засоби – на «сигнальну систему», пошук документів – на «вертикальне та горизонтальне зондування», а відбір – на «фільтрацію»; вводить він і абсолютно новий археографічний термін – «збудження (возбуждение) документа». В.Козлов намагається запровадити і нову типологію археографічних видань: оперативна публікація (документів, які ще не втратили своєї службової функції) та публікація історичного джерела; за способами публікації він виділяє друкарські, факсимільні та технотронні (на електронних носіях) видання; за ступенем використання документів – автономну та системну публікації; за конфігурацією – високодокументальні (які забезпечують максимальну повноту віддзеркалення подій) та низькодокументальні (відбивають лише окремі сторони процесів, фактів)¹⁵. Хоча більшість російських істориків та археографів не поспішила погоджуватися з ним, змістовна дискусія з основоположних проблем сучасної російської археографії відбулася. Але українська наукова думка поки що взагалі не відгукнулася на новації відомого російського археографа, хоча б у формі рецензії на його останню книгу. Про висунення якихось власних пропозицій щодо оновлення археографічного багажу XIX ст., який ми в той або інший спосіб досі використовуємо, поки що взагалі не йдеться.

На жаль, іноді питання політичної чи історичної доцільності публікації переважають над вимогами науково-критичного опрацювання джерел навіть у поважних учених, як зазначалося у рецензії К.Бондаренка на збірник «Десять буремних років», що був підготовлений київським професором В.Сергійчуком: «...це збірник документів без їх належного археографічного опрацювання. В.Сергійчук подає документи, методично виймаючи їх з архівних тек, не роблячи певних необхідних пояснень. Відомо, що сам по собі документ ще нічого не означає – для непосвяченого читача (а з історією ОУН в Україні ознайомлений незначний відсоток населення) потрібні відповідні пояснення. Навіть коли документ є надзвичайно «вбивчим» і «сенсаційним» – це не звільняє упорядника від обов'язку подати його належним чином»¹⁶. Правда, сам Бондаренко чомусь вважає, що краще місце для пояснень – «у розлогій передмові», хоча археографічна практика давно вже довела доцільність їх уміщення у довідковому апараті (примітках, коментарях тощо). Із такою суворою оцінкою, однак, варто погодитися, але додамо, що не тільки коментарі чи пояснення важливі для справжньої наукової публікації. Надзвичайно важливою частиною публікації пам'ятки є також зіставлення самого джерела з об'єктивними історичними фактами. Надто це стосується таких специфічних джерел, як щоденники, спогади, особисті папери політичних, громадських та культурних діячів¹⁷. Із притаманною професійному літераторові образністю і, мабуть, надмірною категоричністю вималював характерні для такого виду джерел особливості В.Винниченко: «Щоденник – це дзеркало, перед яким автори крутяться і стають у пози, або краще, це – автофільм, що готується для публіки. Чи можуть бути щирі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більше або менше вдалими акторами та й годі. І як добрий актор не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не фотографує себе у своїх записках у негарному вигляді»¹⁸.

Підіймаючи питання публікації історичних пам'яток як загальнонаукового явища, слід підкреслити повний еkleктизм та авторське (правильніше було б – упорядників, адже важко говорити про авторство документальної публікації) свавілля. Кожен з упорядників керується своїми засадами підготовки до друку й

оприлюднення історичних джерел, мало зважаючи на досвід попередників, а здебільшого не знаючи про нього. Навіть якщо ними і згадуються якісь правила і норми підготовки джерел до друку, використання їх є доволі умовним, здебільшого номінальним.

Але у такому випадку обов'язково треба говорити про необхідності якщо не нормативної регламентації (вона практично і теоретично неможлива при тій кількості видавців історичних джерел, що існує нині), а усталення наукових засад публікації історичних джерел, без чого названі процеси загрожують стати абсолютно некерованими і, зрештою, звести нанівець наукову складову публікаційної роботи. І саме Інститут історії України НАН України, який з усіх академічних інституцій найближче стоїть до оприлюднення та вивчення історичного джерела (не плутати з архівним документом; ці поняття співвідносні, але не тотожні), може взяти на себе ініціативу з розробки і створення конкретних настанов, наукових рекомендацій стосовно відбору та відтворення друком усього корпусу історичних джерел.

Перш, ніж сформулювати ті проблеми, які, на наш погляд, мають увійти до нормотворчого поля такого документа, варто бодай коротко згадати історію формування основних засад публікації історичних джерел. Сприятлива атмосфера для здійснення таких видань пов'язана з епохою Відродження і Гуманізму в Європі XV–XVI ст., коли поширення книгодрукування надало можливості оприлюднення історичних джерел широкого гуманітарного кола: творів давньогрецьких та римських класиків, пам'яток історії та культури доби античності, середньовічних рукописів. Західноєвропейські гуманісти тоді започаткували систематичне збирання, порівняння, перевіряння і видання писемних історичних джерел. Уперше основні принципи датування і критичного підходу до історичних рукописів були сформульовані XVII ст. у Франції внаслідок джерелознавчих студій мавристів (ченців-бенедиктинців, членів ученої конгрегації, названої на честь Марка, одного з учнів св. Бенедикта). Вони приділяли основну увагу мовознавчому та палеографічному дослідженню пам'яток патристики, критичному звірянню різних текстів та редакцій у хронологічній послідовності, створенню системи довідково-пошукового апарату і коментарів. Ними здійснена підготовка до друку понад 40 томів цінних пам'яток церковної та регіональної історії, які досі лишаються доскональними зразками наукової публікації історичних рукописів.

Виникнення української археографії можна датувати також XVII–XVIII ст., коли у політико-ідеологічних цілях розпочалося оприлюднення історичних документів, пов'язаних із запровадженням церковної унії 1596 р. Не дивлячись на ідеологічну складову цього проекту, у цілому більшість публікацій документів, виданих українськими друкарнями в ті часи, були підготовлені сумлінно, достовірно відтворювали тексти історичних джерел, і досі використовуються істориками¹⁹.

Питання унормування використання історичних джерел у збірниках постало на порядку денному лише у часи підготовки до друку великих колекцій пам'яток. До того часу історики-публікатори не відчували потреби в будь-яких регламентуючих правилах, здійснюючи відбір, підготовку до друку і публікацію повністю на свій власний розсуд, за довільними авторськими нормами.

У зв'язку з цим треба згадати кінець XVIII–початок XIX ст., епоху багатотомових корпусних публікацій історичних джерел. Відкрив її моденський архіваріус Л. Мураторі своєю титанічною працею – 28-томною публікацією пам'яток середньовічної італійської історії «*Rerum Italicarum scriptores*» (1723–1738 pp.), яка і досі залишається неперевершеним з усіх персональних археографічних проєктів. Далі були «*Monumenta Germaniae Historica*» (120 томів, із 1826 р. до нашого часу, ініціатор ганноверський архівіст Г. Пертц) та «*Rerum Britannicarum mediaevi scriptores*» (251 тт., 1858–1911 pp.), що виходили за редакцією головних хранителів Державного архіву Великої Британії. Згодом такі публікації з'явилися

практично у кожній європейській країні (окрім згаданих вище – Польща, Португалія, Румунія, Угорщина). Варто нагадати, що і НАН України на початку 1990-х років намагалася заснувати аналогічний видавничий проект «Пам'ятки історії України / Monumenta Ucrainae Historica» у кількох серіях (за історичними епохами). Проте було підготовлене і вийшло друком лише два таких серійних видання.

В Україні питання едиційної археографії перебувало у центрі уваги Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (Київської археографічної комісії, далі – КАК), створеної 1843 р. Серед завдань її роботи була підготовка на основі власної методики передачі тексту історичних пам'яток, у першу чергу документів судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст. Основною формою публікації стали дві багатомовні серії: «Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов» в 4-х томах (1845–1859 рр.) та «Архив Юго-Западной России» (35 тт., 1859–1914 рр.). Упорядниками видань комісії були видатні історики (В.Б.Антонович, М.Ф.Владимирський-Буданов, М.Д.Іванишев, І.М. Каманін, О.І.Левицький тощо), які готували публікації відповідно до власних поглядів та досвіду²⁰. На тих самих засадах будувала свою діяльність Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, створена на початку 1896 р. М.С.Грушевським. Вона видала 11 томів «Жерел до історії України-Руси» та 8 томів «Пам'яток українсько-руської мови та літератури», користуючись власними археографічними правилами, які не завжди збігалися з настановами КАК.

Уся пунктирно викладена вище історія підготовки до друку історичних джерел та здійснення їх публікацій засвідчує змагання двох найголовніших і діаметрально протилежних тенденцій. З одного боку, це спроби провідних істориків-археографів (практиків та теоретиків), цілих наукових інституцій сформулювати засади відбору та підготовки історичних текстів до друку, їх передавання сучасними поліграфічними засобами, особливості археографічного оформлення. З іншого боку, практична робота над документальними виданнями переконливо довела, що жодного разу не вдавалося розробити настільки загальні норми і засади едиційної археографії, якими б охоплювали абсолютно всі процеси відбору та відтворення на друці пам'яток усіх типів, з усіма носіями і всіх історичних періодів, давали вичерпні й однозначні рекомендації з усіх проблем здійснення публікації історичних джерел.

Значне розширення кола археографів, виникнення все нових установ, що займалися едиційною діяльністю, наполегливо ставило на порядок денний питання узагальнення набутого досвіду видання історичних документів, унормування їх використання у публікаціях. Такі спроби здійснювалися упродовж усього XX ст. Це були «Правила издания документов» В.Г.Дружиніна, С.Ф.Платонова, О.О.Шахматова (1919 р.), «Правила публикации «Грамот Коллегии экономии» О.С.Лаппо-Данилевського (підготовлені 1901 р.; оприлюднені 1922 р.); методичні принципи передачі тексту друком для пам'яток XVI–XVIII ст., сформульовані АК ВУАН 1926 р. у передмові до «Сказанія о войне козацкой з поляками», які виявилися першими в українській археографії узагальнюючими настановами, що передбачали конкретні норми відтворення україномовних пам'яток середньовіччя та ранньомодерної епохи. Варто згадати також «Основні настанови до методології і практики наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження» архівіста П.Білика (1931 р.); «Правила издания документов XVI–XVIII вв.» (1936 р.), підготовлені Історико-архівним інститутом АН СРСР, де вперше у видавничій практиці СРСР порушувалися питання скороченої публікації документів – у вигляді регестів та таблиць. У післявоєнний період вийшли загальносоюзні «Основные правила публикации документов» (1945 р.), «Правила издания исторических документов» (1955–1956 рр.), «Правила издания докумен-

тов советского периода» (1960 р.). Усім їм у більшій або меншій мірі були притаманні суттєві вади; вони не охоплювали усіх видів та типів видань, ніяк не відбивали особливості відтворення україномовних текстів, як і взагалі текстів, писаних іншими, крім російської, мовами. Для виправлення такого становища і з огляду на необхідність мати конкретні вказівки щодо публікації пам'яток української мови Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР випустив «Правила видання пам'яток української мови XVI–XVIII ст.», авторами яких були М.М.Пещак та В.М.Русанівський²¹. Ці настанови активно використовувалися під час підготовки до друку видань академічної серії «Пам'ятки української мови». Проте майже кожна з публікацій згаданої серії вносила певні уточнення до основних настанов Інституту мовознавства. Ставало зрозумілим, що потреби мовознавців може задовольнити лише дипломатичний тип видання, що відтворював кожен літеру, знак, підкреслення і позначки тощо, а всі інші методи передавання тексту вважалися ними недосконалими.

Проте найбільше питань виникало в істориків та археографів-практиків під час підготовки видань науково-критичним або науково-популярним способом, а також при публікації іншомовних текстів. Відчувалася потреба у загальних правилах публікації (а не лише відтворення тексту), придатних для вживання не тільки в академічних виданнях; усталенні таких норм, які б відповідали на більшість питань, що виникають під час підготовки до друку історичних пам'яток.

Першим наближенням до таких всеохоплюючих правил стали «Правила издания исторических документов в СССР» (1969), які виступали нормативними документами для всіх установ, що займалися публікацією документів, у тому числі для видавництва. Уперше в них подавалися визначення типів, видів та форм видання документів; новим був розділ про скорочену передачу змісту документів. Містилися в правилах і категоричні вимоги щодо покажчиків, хронік, хронологічного розміщення документів тощо. Однак вже під час впровадження цих правил українські історики та археографи відзначали, що вони не здатні відповісти на всі питання, які виникають під час відбору і підготовки до публікації архівних документів. Але найголовнішим розходженням між нормами «Правил» 1969 р. і практикою видання архівних джерел було те, що, всупереч нормам правил, абсолютна більшість публікацій документів здійснювалися змішаним методом. Він поєднував у собі особливості дипломатичного, науково-критичного та популярного методів, залишав широкі можливості для втручання до тексту документів (редагування, скорочення тощо).

Найостанніша за часом спроба ввести загальносоюзні правила видання документів припадає на 1989–1990 рр. За участю Головархіву СРСР, ВНДІДАС, Інституту історії, Археографічної комісії АН СРСР, МДІАІ, ІМЛ при ЦК КПРС та Держкомдруку СРСР були розроблені, відрецензовані у всіх республіках і затверджені нові правила, які витримали два видання²². Ці правила, хоч і підбили підсумки археографічної практики на теренах СРСР напередодні його розпаду, усе ж не могли задовольнити українських археографів. Головне – останні союзні правила не були здатні покласти край тому видавничому еклектизму, коли в одному виданні змішувалися усі види та типи публікацій, і більш того, давали на таке змішування формальний дозвіл. Але найбільшою хибюю цих правил, як і їх попередників, було формальне закріплення практики публікації документів XIX–XX ст. лише науково-популярним способом, із великою долею редакторських втручань у текст документів. Крім того, згадані правила, як і усі попередні, мало що давали українським науковцям у питанні публікації текстів українських та іншомовних (польських, німецьких, угорських, румунських тощо) пам'яток.

Тому за ініціативою відродженої Археографічної комісії АН УРСР та двох історичних архівів (ЦДІАК та ЦДІАЛ) розгорнулася робота щодо опрацювання методичних рекомендацій із передачі текстів документів XVI–XVIII ст., писаних

українською та іншими мовами, які вживалися того часу в Україні. Відомі практики-археографи У.Я.Єдлинська та В.В.Страшко розробили проект таких рекомендацій. Він був зацікавлено обговорений на науково-методичній нараді 1990 р., дістав загальне схвалення, а за наслідками дискусій – доопрацьований авторами²³. Практичну апробацію рекомендації архівістів отримали в ході підготовки до друку унікального корпусного видання – «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», що здійснює вже понад 10 років Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Інший, мовознавчий підхід було покладено в основу розробленого членом-кореспондентом НАН України В.В.Німчуком проекту «Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції» (1995 р.). Названий проект розглядав лише одну найнерозробленішу в радянській археографії проблему – відтворення засобами друку історичних пам'яток Х–ХХ ст., писаних українською мовою. Тому автор цих правил не ставив перед собою питання відбору архівних джерел, їх систематизації, археографічного опрацювання, наукової критики тощо і, зрозуміло, повністю оминув такі теми²⁴.

Як бачимо, увагу науковців та архівістів привернули до себе проблеми підготовки до публікації та передавання текстів історичних документів (до ХVІІІ ст. включно), але не останнього часу. Публікація пам'яток ХІХ та особливо ХХ століть не стала предметом обговорення фахівців, хоча саме цей історичний період здебільшого перебуває у центрі уваги видавців історичних джерел. Можна з цього приводу згадати лише статтю працівниці ЦДАГО України А.Соловйової, яка узагальнювала досвід свого архіву з оприлюднення документів у публікаціях популярним способом²⁵. Ця стаття пройшла практично непоміченою науковою громадськістю.

Таким чином, на сьогодні всі, хто планує роботу з використанням у публікаціях історичних джерел, наштовхуються на повну відсутність нормативно-методичного документу з цих питань, та навіть якихось рекомендацій, порад, вказівок універсального характеру. Значною мірою саме тому сучасна українська археографія, не дивлячись на всі свої попередні здобутки, виявилася такою безпорадною перед суспільними та науковими викликами, які були сформульовані вище.

Із наведеної аргументації однозначно випливає потреба у розробці нових, зведених правил (настанов, рекомендацій), які б на підставі узагальнення набутого упродовж ХХ ст. досвіду давали нормативно-методичну основу для роботи з використання історичних джерел у публікаціях, і в такий спосіб певною мірою надали можливості гідно відповідати на сучасні виклики в царині оприлюднення історичних джерел. Ідеться, звичайно, не про державний стандарт, нормативно-директивні правила, які є обов'язковими і безальтернативними, порушення яких загрожує певним покаранням або осудом, а про документ методично-рекомендаційного характеру, що пройшов би широку апробацію, а згодом – процедуру офіційного затвердження президією НАН України і був би рекомендований для використання в усіх академічних установах.

На наш погляд, у ньому потрібно зробити наголос більше на різних аспектах підготовки до видання історичних пам'яток, і менше – на особливостях відтворення тієї чи іншої літери в тексті. Очевидно, що це є суто науковою проблемою археографії. До того ж із вдосконаленням технічних можливостей недрукованих форм видання, поширенням практики здійснення факсимільних, репринтних, електронних цифрових видань, які майже повністю передають усі особливості оригіналу, включно з виглядом і кольором паперу, характером написання літер, різноманітними позначками, згадане питання практично втрачає колишню гостроту.

Новий офіційний документ повинен охопити в першу чергу весь комплекс робіт з організації підготовки видання, починаючи від їх планування, складання

редакційної колегії та групи упорядників, вибору теми – усього того, що попередні правила трактували дуже побіжно, у додатках.

У нових правилах особливу увагу потрібно звернути на використання у публікаціях усіх видів документів НАФ – не лише з паперовою основою, але й кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів, електронних документів; а також на нові, непаперові форми публікації – мікрофільмові, електронні (цифрові), мультимедійні, баз даних, програм та фільмів, а також різних видів джерел тощо. Навпаки, питання підготовки до друку окремих пам'яток (переважно рукописних книг) у тій мірі, в якій вони різняться від архівних джерел, і тим самим становлять предмет науки кодикології, такі правила, очевидно, не повинні зачіпати, хоча такі кодекси теж є історичними джерелами.

Оскільки нові правила повинні охопити особливості опрацювання історичних джерел достатньо великого історичного відтинку (IX–XX ст.) та усіх їх різновидів, різних типів видань, вони мають бути відносно нескладними і зручними у користуванні.

Доцільно, на наш погляд, із метою запобігання змішуванню різних типів публікації джерел, ввести три таких основних типи: академічна, науково-критична, популярна публікації; а також такі види: видання друковані (у книжковому форматі), електронні (на дисках та інших електронних носіях) та Інтернет-публікації. Академічні видання мають на меті дати необхідний матеріал для всебічного наукового дослідження, причому не лише джерелознавчого, палеографічного, історичного чи юридичного, а й текстологічного, філолого-лінгвістичного, папірологічного тощо. Їх мета – подати повний текст пам'ятки в якомога більший відповідності до оригіналу, висвітлити їх історію, зовнішні особливості, а також установити місце матеріалів, що друкуються, серед інших історичних джерел. Обов'язковими елементами академічного видання є автентична публікація повного списку джерела в його абсолютній відповідності до оригіналу (прорис, факсимільне або шрифтове відтворення), повноцінний науково-довідковий апарат, де містяться не лише коментарі та пояснення до тексту, а й наводяться різні редакції й різночитання документа у повному обсязі. Академічне видання містить повне дослідження текстів джерел, що публікуються, але головнішим у ньому є подача тексту документів.

Науково-критичний тип видання відрізняється від першого лише тим, що не має на меті літера у літеру, рядок у рядок відтворювати оригінал джерела, а більше уваги приділяє його змістові, історії створення та побутування. Таке видання є результатом комплексного дослідження (джерелознавчого, археографічного, палеографічного, текстологічного, кодикологічного, папірологічного тощо) пам'яток, що друкуються. Обов'язковим його елементом є повноцінний науково-довідковий апарат, який відбиває всі сторони такого дослідження. Публікація згаданого типу може включати тексти або всіх джерел або значної частини їх, з відображенням решти комплексу виявлених документів у скороченому вигляді, у додатках, примітках і науково-довідковому апараті.

Видання популярного типу призначені для поширення історичних знань і популяризації історичних джерел серед широкого кола читачів. Метою таких видань є полегшення сприйняття текстів історичних пам'яток. Тому вони включають, як правило, окремі, найбільш цікаві та яскраві документи, здатні висвітлити основні найважливіші питання теми. До цього ж типу публікацій належать навчальні збірники, посібники, хрестоматії, призначені для більш глибокого вивчення і засвоєння певної навчальної теми з курсу історії, політології, етнології та інших гуманітарних дисциплін. Залежно від завдань вони можуть мати загальний, краєзнавчий або спеціальний характер.

У згаданому офіційному документі слід порушити і цілий ряд інших проблемних питань. Насамперед це використання історичних джерел в окремій групі

археографічних публікацій – камеральних виданнях, які в більшості носять інформаційно-довідковий характер: путівники, тематичні довідники і каталоги, ановані реєстри фондів, колекцій, описів, неанотовані переліки фондів, тематичні реєстри документів. Особливість таких видань полягає, зокрема, у тому, що інформація про історичне джерело, на відміну від повнотекстової публікації, має подаватися у формалізованому, згорнутому вигляді. Отже, потрібно чітко визначитися з тим, що у такій інформації є обов'язковим, а що другорядним, виходячи з теорії згортання інформації.

Щільно до цієї проблеми примикають питання адекватної репрезентації історичних джерел у різних базах даних, електронних реєстрах документів – як в окремих електронних виданнях, так і тих, що нині активно розміщуються в мережі Інтернет. Як відомо, фахівці виділяють три основні форми такої презентації історичних джерел: бази даних із пошуковим апаратом; електронні довідники; цифрові зображення документів, причому саме така форма визнається за магістральний напрямок²⁶. Згаданий офіційний документ має обов'язково відбити особливості використання історичних джерел у такий спосіб.

У ньому також мають бути чіткі рекомендації стосовно виявлення та відбору джерел до публікації, відбору тексту (за наявності кількох примірників, редакцій, списків) та особливостей відтворення пам'ятки у різних типах та видах видань; археографічного оформлення історичного джерела (складання заголовку, позначення різновиду джерела, авторства та адресування, датування, зазначення місця написання, складання легенди тощо). Окремим розділом, на нашу думку, повинні стати рекомендації про складання довідкового апарату до текстів (підрядкові, текстуальні, прикінцеві примітки, коментарі, система покажчиків, переліки, додатки тощо). Доцільно було б сформулювати і вимоги щодо поліграфічного оформлення публікації історичних джерел у разі їх традиційного книжкового видання, та обов'язкових вимог стосовно програмного забезпечення при електронній публікації пам'яток.

Такими уявляються завдання, структура, основні засади і характер майбутніх правил (настанов, рекомендацій) використання історичних джерел у публікаціях, які мають надати допомогу історикам у відповіді на сучасні суспільні виклики. Після завершення роботи над цим проектом передбачається широка апробація правил в академічних та архівних установах, в університетському середовищі. Безумовно, проект буде надіслано до провідних видавництв гуманітарного профілю. Потрібно буде провести й офіційне затвердження такого документа президією НАН України як рекомендації для використання в едіційній роботі академічних наукових установ.

¹ Окремо слід згадати визначні публікації історичних джерел останніх років, що вийшли під грифом академічних інституцій: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упор.: В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і мат.: У 2 т., 3 ч. / Упор.: В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2 – 744 с. (обидва видання здійснені Інститутом історії України); Українська політична еміграція 1919–1945: Док. і мат. / Упор. В.С.Лозицький (кер.) та ін. – К., 2008 – 928 с. (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса); Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – Т.1: Історичні праці / Упор. І.Б.Усенко (кер.), Т.І.Бондарук, Є.В.Ромінський. – К., 2006. – 608 с.; Т.2: Юридичні праці. – К., 2006. – 560 с.; Т.3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – 720 с. (Інститут держави і права ім. В.М.Корецького); Листування В.Липинського. – Т.1. – К., 2003. – 960 с. (Інститут європейських досліджень); Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – К., 2001. – 700 с. (НБУВ, Інститут української мови); Сергеева І.А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського – К., 2006. – 544 с. (НБУВ); Листи Михайла Грушевського

до Михайла Мочульського (1901–1933). – Л., 2004. – 153 с: (ЛННБ ім. В.Стефаніка) тощо.

² Генеральное следствие о маенностях Гадяцкого полка 1729–1730 гг. – Полтава: Изд. губ. стат. комитета, 1893 г. – 45 с.; Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729–1730 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Т.7. – Отд. 3. – С.29–68; Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901 г. – 417 с. / Материалы для экономического, юридического и общественно-го быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко. – Т.1: Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908 г. – 709 с. / Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко. – Т.3.

³ Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis... // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1847. – №3. – С.1–18 (лат. текст).

⁴ Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – 77 с.

⁵ Див.: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/8069d21d3aa78d45c325745800262453?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/f87bea67a169ef49c325747200382757?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/5919e8082ae6094dc3257589002fbc1c?OpenDocument>

⁶ Див. офіційну публікацію документів на сайті МЗС РФ: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/22fa7cb39af8e09ec32574bb003a7f8c?OpenDocument>; цей збірник документів має також електронний і книжковий формат, причому як російською, так і англійською мовами.

⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2008 – 604 с.

⁸ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. – К.; Л., 2003. – 528 с.

⁹ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К., 2005. – 480 с.

¹⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т.1. – 640 с.

¹¹ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та мат. – Ч.1. – К., 2004. – 395 с.; Ч.2. – К., 2004. – 362 с.

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки: У 2 т. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ. – 804 с.

¹³ Див.: *Боряк Г.В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – №4/6. – С.141–169. На жаль, автор статті свідомо відмовився від розгляду проблеми оцифрування архівної спадщини і публікацію таких копій в Інтернеті.

¹⁴ Серед таких видань можна виокремити академічні видавничі проекти «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (корпусне пофондове видання); «Матеріали до українського дипломатарію» (універсали українських гетьманів), «Пам'ятки української мови» тощо.

¹⁵ Теоретические основы археографии с позиций современности: Материалы дискуссии. – Москва, 2003. – 104 с.; *Козлов В.П.* Основы теоретической и прикладной археографии. – Москва, 2008. – 224 с.

¹⁶ Див.: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Retsenziji/3-BONDARENKO%20Kost.htm>

¹⁷ Цікаво відзначити, що навіть видання мемуарів гетьмана Павла Скоропадського, здійснена двома українськими академічними інституціями та одним американським інститутом, не містить критичного аналізу відповідності тексту спогадів історичним фактам. Див.: *Скоропадський П.* Спомини. – К.; Філадельфія, 1995. – 496 с.

¹⁸ *Винниченко В.К.* Щоденники // Київська старовина. – 2000. – №4. – С.74.

¹⁹ Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.187–194.

²⁰ Див.: Журба О. І. Київська археографічна комісія: 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993. – 200 с.

²¹ Пецак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К., 1961.

²² Правила издания исторических документов в СССР. – 2-е, перераб. и доп. изд. – Москва, 1990. – 190 с.

²³ Передача текстів документів і пам'яток: Матеріали науково-методичної наради. – К., 1990. – 108 с.

²⁴ Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. – К., 1995. – 56 с.

²⁵ Соловійова А. А. Передача тексту архівних джерел з новітньої історії України при підготовці науково-популярних видань // Архіви України. – 1995. – №4/6. – С.79–81.

²⁶ Боряк Г.В. Указ. праця. – С.142–143.

The modern public challenges in the field of the historical sources usage in archaeography publications is considered in the article. The attention turned to the necessity of the new historical records publication rules elaboration. There also represented proposals on content and character of the official record mentioned, that should be approved by the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine and be recommended to all academic institutions.

Я.Л.Примаченко*

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УРСР

Стаття присвячена північноамериканській історіографії діяльності ОУН періоду Другої світової війни. Автор виділяє три групи питань, що становили особливу цікавість для північноамериканських істориків, а саме: Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р., діяльність похідних груп ОУН, III надзвичайний великий збір ОУН (1943 р.). Порівняльний аналіз робіт емігрантських та американських дослідників дозволяє встановити ступінь об'єктивності й науковості студіювань проблеми ОУН і УПА в північноамериканському історичному дискурсі Другої світової війни.

Сучасний американський дослідник історії Східної Європи Т.Снайдер справедливо зазначив, що «історія, пам'ять та політика є окремими царинами, і відносини між ними далекі від ідеальних»¹. У трикутнику історії, пам'яті та політики лежать дві важливі проблеми: 1) значення національного суверенітету для колективної пам'яті; 2) можливість впливу політичної влади на процес формування колективної пам'яті. Адже історія і пам'ять не є тотожними, жоден учасник історичних подій не може бути об'єктивним щодо їх оцінки².

На лінії стику цих двох проблем відбувається суспільний конфлікт довкола оцінки діяльності національно-визвольного руху 1930–1950-х рр. Між бажанням політиків і роботою істориків лежить прірва колективної пам'яті. Політики, усвідомлюючи значення колективної пам'яті для національного суверенітету, прагнуть інкорпорувати націоналістичний рух в українську національну свідомість як позитивне історичне явище. Історики, своєю чергою, намагаються подолати

* Примаченко Яна Леонідівна – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: yana.prima@gmail.com